

VÕRU MURRE JA VÕRO KEEL

(Võru Instituudi toimetised 4, 1998, lk 13-19.)

Enn Kasak

Sissejuhatus

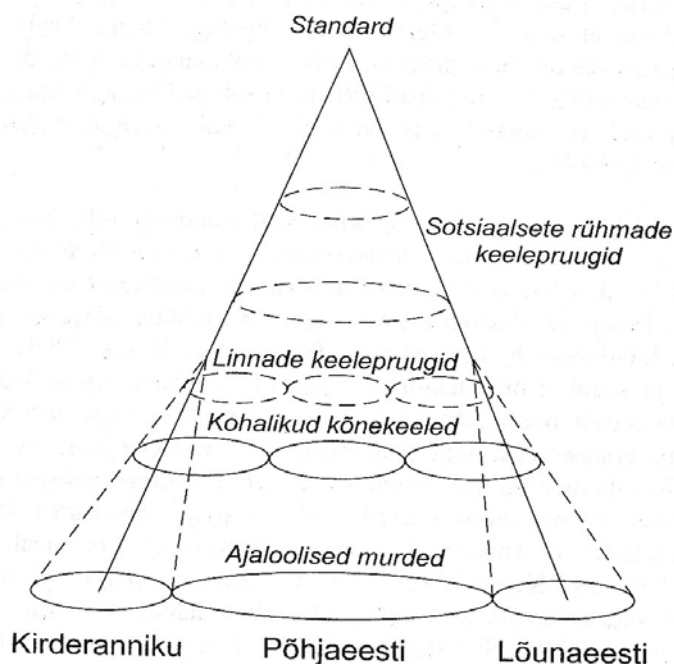
Võro kõnepruuki on peetud nii keeleks kui murdeks. Mõlemate arvamuste poolt ja vastu on võimalik tuua ridamisi argumente (Tender, Kasak 1995; Tender 1996; Künnap 1998). Kui otsida erinevusi eesti ühiskeele ja lõunaeesti kõnepruugi vahel, siis neid ka leitakse, sest lõunaeesti eripära on oluliselt suurem kui teistel Eesti murdepiirkondadel (Pajusalu 1997). Kui palju eripära on vaja selleks, et tegemist oleks omaette keelega? Kuna keele ja murde mõistete piiritlemine on siiani problemaatiline, pole kusagilt võtta ühest vastust. Nt Ago Künnap ütleb: "... lingvistiliselt on võrekesed kusagil keele ja murde piirimail" ja veel sealsamas "... asi on õieti nii- või naasuguses ühiskondlikus leppes" (Künnap 1998).

Käesajal pole keelt ilma kirjakeeleta. Võro keelestandard, mille loomine Kaika Suveüliskooli ja Võru Instituudi eestvedamisel toimub (VL 1996: 6-15, 139-142) tugineb peamiselt vanemat keelt paremini säilitanud Ida-Võru murrakutele, nagu Põlva, Rõuge ja Vastseliina, kusjuures loomulikult võetakse arvesse ka teiste Võro kihelkondade keelepruuki (Tender, Iva, Kasak 1996). Enamikul võrekestest ja setudest on ettekujutus, nagu oleks olemas mingi küllalt ühtne võro keel ja teiselt poolt setu keel, mis on omavahel väga erinevad. Setud seisavad oma erisuste eest ning ei näi teadvat, et mõnede Võro murrakute, nt Hargla või Karala murdepruuk on palju erinevam idavõropõhjasest standardist kui nende oma. Võrokesed nimetavad setuliseks paljut vanapärast, kuigi sageli on kerge tõestada, et kõik need vormid on tõesti ka Võrumaal laialdaselt käsutuses olnud (vrd Keem 1997). Võro murdealal on palju küllalt erinevaid kõnepruuke, mis ei suuda täita keelestandardi nõudeid. Vormide erinevused pole ainult maa-alalised. Nt sisseütleva käände korral käsutatakse nii lõppu *-h* kui *-n* ja harva ka veel *-hn*. Lisaks asukohale sõltub sisseütleva käändelõpu valik väga palju ka rääkija vanusest ja soost, oma rolli on mänginud Tartu murde mõju vana lõunaeesti kirjakeele kaudu (Pajusalu 1992, 1998). Kui sajandi alguspoolel oli Võrumaal valdavam *h*-inessiiv (Keem 1997), siis uus Võru kirjaviis eelistab algusest peale *n*-inessiivi kui praeguseks laiemalt levinut (Eller, Kärna 1988).

Küsimusele *Kas keel või murre?* ei saa vastata üksnes erisuste otsimise kaudu. Ka võro keel võiks ju olla lihtsalt eesti keele teine, riigikeelest erinev kirjakeel. Mida oleks vaja, et saaks õigustatult rääkida omaette võro keelest kui millestki eksisteerivast? Selleks tuleb kõigepealt piiritleda keele mõistet.

Eesti ja Võro keeletasanditest

Keelt ei ole võimalik määratleda ainuüksi standardi grammatilise struktuuri erinevusega teistest keeltest, keel ise koos oma allkeeltega moodustab mitmetasandilise süsteemi, nn keelepüramiidi. Eesti keeles võib eristada Pajusalu 1992 järgi ajalooliste murrete tasandit, käibivate kõnekeelte tasandit, linnade keele-pruukide tasandit, erinevate sotsiaalsete rühmade keelepruukide tasandit jne ning püramiidi tipus on keelestandard. Eesti keelepüramiidi illustreerib joonis 1 (vrd Pajusalu 1992: 32).

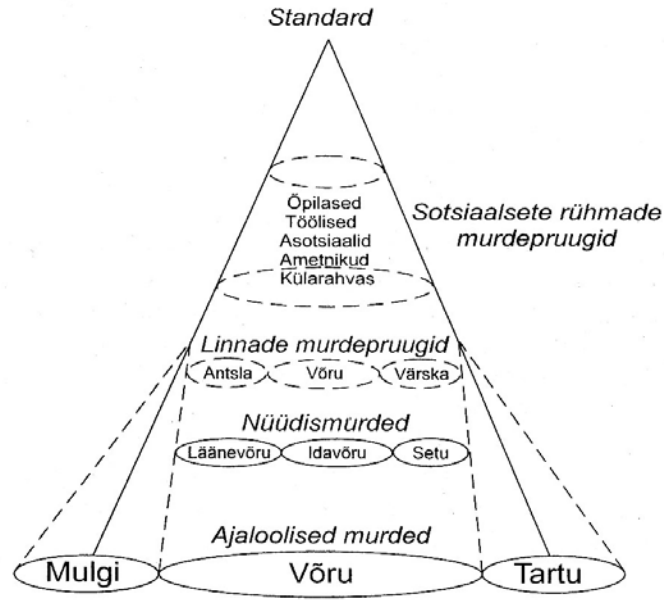

Joonis 1. Eesti keele tasandid.

Lõunaeesti hõimumurde siiani säilinud suur eripära tekkis juba väga varasel perioodil (Viitso 1985). 16. sajandil alguse saanud lõunaeesti kirjakeele üheks alustalaks oli lõunaeesti murrete keeleline eripära. Lõunaeesti kirjakeele taandumine eelmisel sajandil ei olnud tingitud lingvistilistest põhjustest (Eller, Kama 1988). Pärast põhjaeestilise kirjakeele üldist tunnustamist on lõunaeesti otsene mõju eesti ühiskeele olnud väike. Mulgi, Tartu ja Võru on mõjutanud ühiskeelt rohkem kaudselt, kirjakeeles käsutusele võetud vormide kaudu. Lõunaeesti laensõnad on eesti kirjakeeles tihti käibele tulnud tähendusnihega, nt *nilbe* (lõunaeesti *nilbõ*=libe) ja *lämbe* (lõunaeesti *lämmi*=soe).

Mida kaugemal Põhja-Eestist, seda rohkem on lõunaeesti omapärad kohalikes kõnekeeltes säilinud. Eesti ühiskeelt käsutatakse rohkem linnades, samuti on seal suurem teiste keelte mõju, kuna muulased on meil alati koondunud linnadesse. Nii on käsitöölise ja muu linnarahva kõnepruuki varasematel aegadel tugevasti mõjutanud saksa keel, lähiaegadel aga vene keel. (Väga vajalik oleks uurida saksa laensõnade käsutamist Võru murdes, see näib erinevat põhjaeestilisest käsutamisest.) Sotsiaalsete rühmade keelekasutuses võime lõunaeesti mõju leida kõige selgemini teadusterminitest, nt anatoomilised terminid *kõhr* ja *õnnal*. Seega eesti ühiskeeles on olemas oma lõunaeesti dimensioon, kuid põhjaeestilise ülesehituse tõttu ei saa ta kunagi omaks võtta selleks liiga omanäolist lõunaeestilist keelesüsteemi tervikuna ning käsutusele võetavat tuleb paratamatult vägistada põhjaeestilisse normi.

Kui kõik peamised tasandid on ka võro keelekasutuses olemas, siis saame uue tähendusmahu võro keelest rääkimiseks. Niiviisi tõlgendatud *võro keel* ei lähe vastuollu lingvistikas juba käibeloleva mõistega *eesti keele Võru murre*, sest võro murdepruukidel on olnud ning on jätkuvalt oma koht ka eesti keelepüramiidis. Võtame eeskujuks eesti keelepüramiidi ja uurime, kuidas on lood erinevate tasanditega võro keelekasutuses. Kui lõunaeesti keelepüramiid osutub piisavalt elujõuliseks, saab sellel tugineda ka regionaalne võro keel, mis omakorda võib enda tarbeks kohandada põhjaeestilist materjali. Võro keele erinevad tasandid on kujutatud keelepüramiidiks joonisel 2.

Joonis 2. Võro keele tasandid.

Ajalooliste murrete tasandil tuleb arvesse võtta, et Mulgi ja Tartu murdepruugid eristusid suhteliselt ühtlasest lõunaeesti hõimumurdest umbes I aastatuhande keskel (Rätsep 1989). Toomas Help on nimetanud Mulgi ja Tartu kõnepruuki lõunaeesti (ugala) keele põhjaseestistunud murreteks, mis on olnud palju tugevama eesti ühiskeeke surve all kui Võru murre (Help 1992).

Nüüdismurrete tasandil oleks Tartu ja Mulgi arvamine võro keele hulka puht keeleliselt tõesti võimalik, aga see võib keelepoliitilises mõttes tekitada vastuväited, kuna nt mulgid ja võrekesed pole ennast iialgi ühise tervikuna tajunud, neil on vägagi erinev identiteet. Setu murdepruuk on keeleliselt idavõrole märksa lähemal kui läänevõro murdepruugid ning võiks kuuluda võro keelde, kuid siin tekitab samuti probleeme võrekeste ja setukeste eneseteadvuse erinevus. Nii võib identiteediprobleemide tõttu jääda võro keele nüüdismurrete hulgast välja ka Setu ala. Tulevik näitab, kas setud soovivad ja suudavad teoks teha oma keelestandardi, siis on neil ka oma keel, tolleni saame rääkida ilmselt vaid murdest. Kuidas setu keele ja keelepüramiidi küsimusi edaspidi ka ei lahendata, jääb setu murdepruuk isegi tulevase keelepoliitilise lahusoleku korral võro kirjakeele oluliseks tugisambaks, nagu ka tartupõhjaline vana lõunaeesti kirjaviis jääb võro kirjakeele eelkäijaks.

Ilma kuide ja agadeta saame me rääkida kahest põhilisest võro keele nüüdismurdest: läänevõro — Hargla, Karula, Urvaste ja Kanepi kihelkonnad ning idavõro — Põlva, Räpina, Rõuge ja Vastseliina. Läänevõro alal toimub Mati Hindi sõnuti tartumurdeliseks muutumise protsess (Hint 1998). Idavõro on olnud konservatiivsem, mistõttu teda püütakse eelistada ka kirjakeele arendamisel. Toon paar aktiivses käsituses olevat näidet:

Läänevõro: *Tartudõ* 'Tartusse', *käü külq* 'käib küll, st sobib'.

Idavõro: *Tartohe*, *käü külh*.

Seto: *Tartohe*, *kjau kjulq*.

Linnade ja sotsiaalsete rühmade murdepruukide tasand. Kui eelmiste tasandite kohta võib tuua näiteid hulganisti, siis linnade ja sotsiaalsete rühmade murdepruuke pole võro keelealal veel kuigipalju uuritud. Vea parandamine on veel võimalik, kuid tööga peab alustama viivitamata. Võro keele oskussõnade jaoks on jätkuvalt olemas palju tänuväärt toormaterjali. Järgnevad näited tuginevad autori keelekogemusele.

Murdepruugid erinevad linnati, nt Võru *umbõ hulga* 'väga palju' oli Antslas *halvastõ pall'u*. Sõna *umbõ* 'väga, äärmiselt' on Võru kandist levinud ka kaugemale ning on praeguseks küllaltki laialt kasutusel.

Kooliõpilased: *tsihva* 'spikker', *leka* 'kullimäng', *pööra pääle võtmine* 'isik võetakse ringi sisse ning teda tõugatakse-lüüakse nagu palli'.

Töölised: Kasutatakse oskussõnadega rikastatud keelt, nii oma kui laensõnu. *Ulljuheq* 'nulljuhe', *pinitililla* 'kivi, mis jääb otse koldes põleva leegi tee'. Laensõnad *trivooga* 'häire, eriline jama', *nall* 'klamber', viimased on ka laiemalt kasutusel.

Tänavakeel: *umbõlõ* 'väga, äärmiselt', *umbõ mol'o* 'äärmiselt loll'. Läbi nina: *Ah maq ei viitsi* 'ma ei viitsi'. Eesti laensõnad tähendusnihetega: *saba* 'ainult järjekord ja mitte looma händ'.

Külarahvas: Keel on stabiilne, vigurlik, uuenduslik, nt: *paklakuutli oll' pudsunudsija asõmõl* 'takutuust oli tolmuimeja asemel', *maq nõöverdä* 'Ma manööverdan', *memmemol'o* 'opakas memmepoeg'.

Ametnikud: *papõr* 'dokument', *paprõviir* 'paberiäär, st seadus, käskkiri'.

Asotsiaalid: *pini hind* 'koera hind, tähendab kellegi-millegi hävingut, totaalset krahhi või surma', *perseq pistü* 'perse püsti, st allaheitlikult'.

Keelestandardi tasand. Standardi loomise esimese etapi võib lugeda lõppenuks pärast eesti-võro ja võro-eesti koolisõnaraamatu ilmumist. Loodetavasti juhtub see Võru Instituudi eestvõtmisel juba 1998. aastal. Keelestandard tugineb kõikidele võro keele tasanditele, võimalust mööda eelistatakse vanemaid vorme, kuid mitte alati. Nt sisseütleva käände puhul võeti normiks idavõro *-he* (*Tallinahe*), seesütleva puhul aga läänevõro *-n* (*Tarton*). Järgsilbi *o* on eelisseisundis *u* suhtes; kasutatakse *i*-minevikku (*lauli, laul'*); *s*-tüveliste sõnade omastava käände *-sse* lõppu (*katussõ, varõssõ, ütessä*); tingivas kõneviisis mineviku kesksõna (*võtnu, tennüq*); eelistatakse tagaeitust (*olõ-i*) jpm. Võro kirjakeele kasutajatel on võimalik kasutada murdelisi vorme, kuid ebasoovitavaks muutuvad põhjaseestistunud vormid (VL: 6-15, 139-142).

Eelnev võro kõnepruugi tasandite kirjeldus osutab toimiva mitmetasandilise keele olemasolule. Selleski mõttes on võro keel võrreldav teiste, palju suurema kõnelejaskonnaga kirjakeeltega.

Kokkuvõte

Pole mõtet vaielda, kas on võro keel või Võru murre, sest olemas on üks kui teine.

Eesti keele **Võru murde** all võime mõista ajaloolisel Võrumaal ja selle lähis-aladel siiani elujõulisena püsinud keelepruuki kõikide oma murrakutega, täpselt nii nagu sellest paljud lingvistid siiaaani kirjutanud-rääkinud on (EMS: 11 -12).

Võro keel on lõunaeesti hõimumurrete ja lõunaeesti kirjakeele järeltulija, mis toetub oma allkeeltele ning tema eksistentsi muudab tegelikult käsutamise, õpetamise ja õppimise võimalust pakkuva keelestandardi kujunemine. Võro keele rääkijaskonnaks on lõunaeesti subnatsioon, mis samal ajal kuulub ka eesti ühiskeele rääkijate hulka (Kärna 1990).

Võro keelt ei saa olla ilma kirjakeelela, kirjakeelele tagab püsikindluse keeletasandite tundmaõppimine ja ärakasulamine. Võro keele püsimine ja areng on kasuks ka eesti ühiskeelele tema võitluses nivelleerivate võõrmõjutuste vastu.

VIITED

EMS = *Eesti murrete sõnaraamat*. I. 1994, Tallinn.

Eller, Kalle, Kama, Kaido 1988: Lõunaeesti keele ortograafiast. — *Looming*, 1271 — 1274.

Help, Toomas 1992: Suuline ettekanne Kaika suveülikooli keeleteimkonnas Mõnistes. Tekst on avaldamata.

Hint, Mati 1997: Lõppsõnavõtt seminaril Lõunaeesti keel tänapäeva koolis. Tekst on avaldamata.

Keem, Hella 1997: *Võro keel*. Tallinn.

Kama, Kaido 1990: Võrokese ja tõse soomeugrilase. — *Kaika Suvõülikuul Kaikal*. Tartu, 7 -11.

Kasak, Enn 1997: Võrokõisi keeletapmine. — *Kaika Suvõülikuulõ kogomik* I — VIII. Võro, 98-99.

Künnap, Ago 1998: Kust on pärit võro keel? *Akadeemia*, 247-251.

Pajusalu, Karl 1992: Regional and Social Varieties of Estonian. — *Ural-Altaiische Jahrbücher/Ural-Altaiic Yearbook* 64, 23 - 34.

Pajusalu, Karl 1995: Lõunaeesti keelelidse alguperä käsitlemisest õdagumeresoomõ kiili uurimislun. — *Kaika Suvõülikuul' Lüllemäel*. Võro, 33 — 37.

Pajusalu, Karl 1997: Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos. — *Pühendusteos Huno Rätsepale*. Tartu Ülikooli Eesti Keele Õpetooli toimetised 7. Tartu, 167— 183.

Pajusalu, Karl 1998: Suuline kommentaar artiklile, mis ilmub 1999. a (Pajusalu, Karl, Velsker Eva, Org, Ervin, 1999, On recent changes in South Estonian: Dynamics in the formation of the inessive.)

Rätsep, Huno 1989: Eesti keele tekkimise lugu. — *Akadeemia*, 1503 - 1524.

Tender, Tõnu, Kasak, Enn 1995: Võro uuemad kirjaviisid ja Brown(e)'i liikumine. — *Keel ja Kirjandus*, 312 — 319.

Tender, Tõnu, Iva, Sulev, Kasak, Enn 1996: Võro uuemad kirjaviisid ja Brown(e)'i liikumine. II — *Keel ja Kirjandus*, 606 - 610.

Tender, Tõnu 1996: Võro kõnepruuk — keel või murre. — *Akadeemia*, 643 — 651.

Viitso, Tiit-Rein 1985: Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned. — *Keel ja Kirjandus*, 399-404.

VL = *Võrokiilne lugõmik* 1996. Võro (Koostanud T. Avarmaa, Kauksi Ülle, Madis Kõiv, Marju Kõivupuu, Nele Reimann, Agu Vissel. Teise trüki toimetajad Marju Kõivupuu ja Jüvä Sullõv. Keeleartiklid "Tiil' okõnõ tiijuht võro-seto kiräkeele manoq." lk 6 — 15 ja "Võro-seto kiil'" lk 139— 142 on kirjutanud Toomas Help, Jüvä Sullõv ja Enn Kasak.)

VÕRO MURRÕQ JA VÕRO KIIL'

Võro keelepruuki um peet nii keeles ku murdõs. Mõlõmba aramusõ puult ja vasta saa tuvvaq hulga häid punktõ. Selge tuu, et erinevüisi eesti ütiskeele ja lõunaeesti keele vaihõl um hulga. A ku hulga näid piät olõma, et tegemist olnuq hindäette keelega? Niikavva ku keeletiidläseq mõista-i esiki yigõlõ keele ja murdõ vaihõl vahet tetäq, olõ-i kostki kinmäst vastust võtta.

Kiilt saa-i paika panda ynnõ erinevüisi kaudu tõõsõst keelest, kiil' esiq piät andma mitmõkõrdsõ süsteemi — keelepürämiidi. Eesti keeleh uni olõmah aoluuliidsi murdidõ tasand', paikligõ kynõkiili tasand', liinakeelepruukõ tasand', erinevide sotsiaalside rühmi tasand' jne. Pürämiidi tipuh truun normeerit kiil' (Pajusalu 1992). Kyik nuuq tasandiq ummaq võro keeleh olõmah ja tuuperäst mi saagi kynõlda võro keelest. Nimetüs Võro murrõq (nii niguq lingvistiq taad seonimaaniq tarvitanuq ummaq), um agaq Võrumaal seonimaaniq elojoun püsünü aoluuline keelepruuk kygõ ummi murrakidega.

Olõ-i tark vaiõlda, kas kiil' vai murrõq, **olõmah um nii võro kiil' ku Võro murrõq**.

Võro kiil' um lõunaeesti hõimumurdid ja lõunaeesti kiräkeele perrätulõja, miä toedas uma keelepürämiidi pääle. Võro kiil' saa yigõlõ olõmah ollaq ynnõ sys, ku tälle tetäs tarvitamise, oppamise ja op'mise võimaluisi pakva standard'. Seo ilma aigu olõ-i kiilt ilma kiräkeeleldä.